Sloveso: centrum věty; valence: centrální pojem syntaxe

Jarmila Panevová
Ústav formální a aplikované lingvistiky, Matematicko-fyzikální fakulta
Univerzity Karlovy, Praha

In this contribution two approaches to the description of verbal valency are compared. The former (the approach of the authors of the Valency dictionary of Slovac verbs) is considered as more lexicologically and semanticaly based, the latter (valency theory in the Functional Generative Description) is considered as more syntacticaly based. The necessity of providing of clear boundaries between the phenomena constituting the sentence nucleus from the other phenomena belonging to the sentence periphery and the formulation of the operational criteria for these boundaries is stressed. However, due to the complexity of valency phenomena many problems are not yet solved in both approaches and some of them are propsed as a topic of the discussion at the conference about topical questions of the Slovac syntax.

0. Úvod

V tištěném příspěvku se zaměřím pouze na základní téze, které pokládám za podklad metodologické diskuse o jedné ze stěžejních otázek syntaxe. Toto navržené téma padne nepochybně na úrodnou půdu na konferenci o aktuálních otázkách syntaxe v zemi, kde byl zaveden a propracován termín a pojem intence (Pauliny, 1943), později terminologicky i věcně rozlišená valence a intence (Ružička, 1968), kde vznikla cenná monografie Oravcova (1967), práce J. Kačaly (1989), S. Ondrejoviče (1989) a dalších a také ovšem první část valenčního slovníku slovenských sloves (Nižníková – Sokolová a kol., 1998). Koncepce valenčních slovníků vhodně demonstrují podíl stránky lexikální (lexikologické) a syntaktické (syntagmatické) a jejich vzájemnou souhru, která je pro tento jev podstatná. V jednotlivých pracích však lze rozeznat přístupy k valenci orientované převážně lexikologicky a přístupy orientované více syntakticky. Pokládám za účelné, aby se tyto přístupy spíše propojovaly, než aby se stavěly proti sobě.

1. Porovnání přístupu autorek „Valenčného slovníku slovenských slovies“ a teorie valence ve Funkčním generativním popisu

1. 1 Východisko: Klasifikace sloves, klasifikace slovesných doplnění nebo obojí?

1. 2 Kritéria pro klasifikaci: operační měřítka nebo sémantické parafráze typu participantu?
1. 3 Vliv gramatických kategorií na valenci slovesa: jak ovlivňují kategorie jako „dispoziční“ konstrukce (modalita), modalita schopnosti, atemporálnost, aspekt aj. heslo ve valenčním slovníku?
1. 4 Rozdílnost povahy „levointenčního“ a „pravointenčního“ participantu; důsledky pro syntaktický popis i pro výuku syntaxe. Stupňovitost „povrchové“ nepřítomnosti participantu (Panevová, 1997, Řezníčková, 2000, Marková, Panevová, v tisku).

2. Kolik distinkcí pro popis slovesné valence (valenčního rámce, hesla ve valenčním slovníku) potřebujeme?

2. 1 Opora v tzv. „formální“ syntaxi: doplnění objektová (vazebná) a příslovečná (volná, nevazebná).
2. 2 Kritérium obligatornosti (povrchové nebo „sémantické“?). Obligatornost je třeba odlišovat od úplnosti výpovědi (její informativnosti). Vybírám namátkou příklad, jak k této otázce přistupují autorky valenčního slovníku slovenských sloves: u *íst‘* a *chodit‘* jsou uvedeny jako obligatorní dva pravovalenční participanty (ADVdir a ADVinšt u *íst‘ 3*, resp. ADVdir a ADVmed u jeho iterovaného protějšku *chodit‘ 10 = viezt‘ sa, cestovat‘).* Věta *Chodí denne dve hodiny na bycikli* je jistě věta jak gramatická, tak úplná, stejně jako věta *Chodí radšej vlakom než letadlom*. ADVtemp je pokládáno za potenciální (fakultativní v terminologii FGP) u lexie *sediet’ 2 (=dlhšie sa zdržávat‘ niekde),* kde je časový průběh součástí definice tohoto významu, neuvádí se však ve valenčním rámci lexie *sediet’ 1 (= zaujímat’ sediacu polohu),* ačkoli i v tomto významu se sloveso volně spojuje a ADVtemp. Jako potenciální se hodnotí např. ADVmod/temp/loc (poznámky k variantám ve větné struktuře viz níže, bod 2.3) u lexie *menit‘ 2 (= nahrádzat‘ niečím iným, striedat‘),* ale jako potenciální je zachycen i vazebný participant *za Sa* (s variantou ADVloc), ačkoliv v definici lexie nacházíme „dávat‘ jednu věc ***za inú***, zamieňat‘“ (s. 155, zvýraznění JP).

2. 3 Kritérium opakovatelnosti (několika výskytů) téhož typu doplnění u jednoho slovesa a volnou spojitelností slovesa s fakultativním (volným) doplněním. Uvedu opět namátkou příklad přístupu k této otázce ve zmiňovaném valenčním slovníku slovenských sloves: u slovesa *SEDIET’* (Nižníková – Sokolová, 1998, s. 116n.), u jeho lexie *sediet’ 11(byt‘ zatvorený)* se uvádějí jako „varianty vo VŠ“ ADVloc/kauz s příklady *Jeho brat sedí za krádež* a *Dva roky sedel v base.* Jde však o jiný typ „variant“ než např. u slovesa *BÁŤ SA* (op. c., s. 115), kde u jeho lexie *báť sa 2 (mať obavu z nejakej činnosti)* s příklady *Bojím sa byť*

sam. a *Nebojí sa nijakej práce* jsou formálně stejným způsobem zachyceny varianty INF/Sg. Vysvětlení souvýskytu obou „variant“ obligatorních partcipantů ve větě *Jeho bratr sedí za krádež v Leopoldově,* a naopak nemožnosti souvýskytu Infinitivu a substantiva v genitivu u *báť sa* nebude snadné.

3. Schéma popisu valence ve FGP (funkčním generativním popisu, srov. Panevová, 1974-75, 1980, 1994 aj.)

3. 1 Třídění slovesných doplnění:

(A) **aktanty (participanty)** – Aktor (Konatel/Nositel), Patiens, Adresát, Origo (Původ), Efekt (Výsledek)

(B) **volná doplnění** (ostatní doplnění příslovečného typu)

(A) se nemohou opakovat u jednoho výskytu slovesa, (B) se opakovat mohou

(A) jsou levo- i pravointenční **participanty vazebné** (v terminologii jiných autorů)

(B) jsou pravointenční **participanty nevazebné**; **komplementy** (ve smyslu valenčního slovníku slovenských sloves) jsou z větší části (A), zčásti (B), popř. navrhujeme alternativní řešení.

Do **slovesného rámce** (který odpovídá zápisu VŠ ve valenčním slovníku) patří:

Doplnění	obligatorní	fakultativní
aktanty	+	+
volná doplnění	+	-

Test obligatornosti:

(i) povrchové: gramatičnost věty

(ii) sémantické**: „dialogový test“** (testuje se znalost posluchače, otázka posluchače po participantu je nenáležitá, mluvčí nemůže proto odpovědět „Nevím.“

(1)(a) A: *Už před měsícem vyměnil sekretářku*

(b) B: *?Za co?*

(a’) A: **Nevím* (minimálně musí mluvčí A reagovat na podivný dotaz posluchače B v prototypických situacích *„Za jinou/novou (sekretářku)“*

Výhody „úzkého“ **tesnièrovského chápání valence**: sloveso má 1 aktant, je to první aktant (Aktor), t. j. je to Konatel nebo se jako Konatel „tváří“, je tak jazykově strukturován; sloveso má 2 aktanty – jsou to Aktor (Konatel) a Patiens (Zasažený předmět).
Hranice uplatnění tesnièrovského chápání: Při třech aktantech je potřeba diferencova - „třetí“ aktant může být Adresát, Původ nebo Výsledek (jako kritéria slouží jejich sémantika a analogie s jinými slovesy, popř. prototypická forma):

(2) Matka ušila dceři záclony (Adr, Pat)
(3) Matka ušila záclony z brokátu (Pat, Orig)
(4) Matka přešila záclony v karnevalový kostým (Pat, Efekt).
(5) Rozhlas informoval občany o nutnosti evakuace. (Adr, Pat)
(6) přečetl knihu, napsal knihu, přepsal knihu, roztrhal knihu, spálil knihu

3. 2 Otevřené otázky

3. 2. 1 Hromadění stejného typu doplnění u jednoho slovesa

Volné doplnění je podle uvedených kritérií u daného slovesa obligatorní a vyskytne se opakovaně:

(7) V Praze bydlí na Vyšehradě
(8) Chlapec se choval pošetile jako blázen

Jedno z nich naplňuje valenční rámec, druhé je volně připojeno. Kritéria, které z nich je které, zatím chybějí.

3. 2. 2 Existence „hyper“ doplnění

(9) *Zkouška trvala čtyři hodiny/od osmi do dvanáct* (Temp - jak dlouho/odkdy – dokdy)
(10)Naše společná republika se rozkládala v centru Evropy/od Šumavy k Tatrám (Loc – kde/odkud – kam)

(K. Oliva, osobní komunikace: podobně se chovají i Orig a Efekt, např.
Z podporučíka na poručíka byl jmenováni až po deseti letech služby na hranicích.)

3. 3. 3 Povrchová nepřítomnost sémanticky obligatorního aktantu nebo doplnění

(a) všeobecnost (Gen) – všeobecný Konatel, ale i Patiens a patrně i další valenční členy (srov. Panevová, 1973, 1997, Marková, Panevová, v tisku)

(b) ne(do)specifikovanost participantu - Unspec (srov. Řezníčková, 2000)
(c) elipsa (kontextově podmíněná)

Různý stupeň rekonstruovatelnosti. Ověření, jak funguje „dialogový“ test v těchto složitějších případech.

4. Shrnutí: Konfrontace dvou pojetí popisu slovesné valence (spíše lexikologického a sémantického proti spíše syntaktickému a syntagmatickému) není míněna jako kritika jednoho z nich a vyzdvihování druhého. Smyslem diskusních podnětů heslovitě naznačených v této stati je hledat a nacházet jak silná, tak slabá místa obou přístupů a vyvodit z nich důsledky pro další výzkum.

Literatura